

Racionalitás és mítosz az európai kultúrkörben

Popper Péter

A modern európai kultúra egy találkozásból született meg, nevezetesen a görög-római bölcsélet és racionális világélmény, valamint a zsidó-keresztény Isten-ismeret és misztika találkozásából, illetve egymásba fonódásából. Nem gondolom, hogy szintézist alkottak, de azt látunk, hogy elválaszthatatlanul összekapcsolódott ez a kétfajta megközelítés az emberi egzisztenciának. E kettősségből származik az európai kultúra dinamizmusa, drámaisága, amely történetét végigkíséri. Azt is meg lehet figyelni, hogy a legtudományosabb igényű munkákban is gyakran felfedezhető valami átcsillogása a transzcendencia iránti igénynek és vágyaknak, s a vallásos művekben is állandó törekvésként fellelhető a tudományosság, a bizonyítás, a tudományos igényű kifejtés iránti igény.

Ezen a területen az első nagy és jelentős gondolkodásbeli forradalmat okozta az újkorban a modern természettudományos gondolkodás kialakulása, amit Kurt Levin elemzett az

arisztotelészi és Galilei-féle gondolkodásmód különbségéről írt munkájában. Ennek a részleteire most nem térhetek ki, de arra mindenképp utalni kell, hogy ebből megérthető a természet- és társadalomtudományi gondolkodás szétválásának oka az európai tudományban. A természettudomány igyekezett a Galilei-féle gondolkodásmód kritériumainak megfelelni, míg a társadalomtudomány nagyon sok vonást megőrzött az arisztotelészi gondolkodásból. Ez a probléma kulminál a felvilágosodás idején. Ismerjük Descartes rigid álláspontját, amit máig is vall minden öreg kartézianus, nevezetesen: *“A tudomány arról szól, hogy milyen a világ. A vallás arról szól, hogy milyennek kellene lennie a világnak.”* Ez a két különböző aspektusa, két különböző módon való megközelítése a tulajdonképpen közös problémáknak.

A továbbiakban az európai kultúra igyekezett hű maradni ahhoz az elkötelezettséghez, amelyet a nagy enciklopédisták kora óta vallott, nevezetesen, hogy a világot a ráció segítségével próbálja megérteni. A racionalitás képviselője a tudomány. Ez a beállítódás elért egy olyan szintet, amikor a racionalitás túlhajtott kultusza átcsapott a saját ellentétébe, és megszületett egy mítosz. A mítosz a tudományt *messianisztikus szereppel* ruházta fel. Ez a mítosz nagyon széles körben elfogadottá vált a XIX. század „utca emberének”, de tudósainak körében is. Hittek a megváltó tudományban, abban, hogy a tudomány megoldást fog hozni az emberi lét kollektív és egyéni problémáira. Az ebben való rendíthetetlen hitet nevezem a racionalitás messianisztikus mítoszának.

Az I. Világháborút követően ez a mítosz inogni kezdett, s talán a XX. század második felének a legfontosabb szellemtörténeti eseménye ennek a mítosznak az összeomlása. Ugyanis úgy tűnik, hogy ebben a mítoszban ma már nem hisz senki. Tudomány van, de a messianisztikus fény már rég lekopott róla. Ennek a mítosz-összeomlásnak nyilván sokféle

oka van. Az egyik valószínűleg a történelmi tapasztalat, amiről ma gróf Bethlen István is beszélt, nevezetesen az, hogy az emberiség kénytelen volt tudomásul venni azt, hogy a tudomány nemcsak élni segít, hanem halni is, hogy tudományos bázison kialakultak az emberirítás nagyüzemi módszerei, hogy a tudományos gondolkodás nem gátolta meg azt, hogy totális diktatúrák szülessenek, világháborúk keletkezzenek, hogy a tudomány igenis olyan mellékhatásokkal is rendelkezik, mint a környezet tönkretéveése, mint a bennünket védő ózonnápjász átlyukasztása, tehát végül is kozmikus méretű szorongásokat és félelmeket is zúdított az európai kultúrára. Ez nyilvánvalóan az egyik oka e tudományos mítosznak a megrendülésének majd összeomlásának.

A másikat talán legközelebről Sorel próbálta megközelíteni, aki annak idején észrevette, hogy az európai kultúra olyan állapotba kerül, ami hasonlóná teszi az egyén helyzetét az archaikus kultúrákban élő emberéhez. A XX. század embere újra keveset ért a világból, miközben soha nem látott mértékben használja. A *„használok a világot, de nem értem”* alaphelyzet egyik oka egyrészt a tudományos ismereteknek a fantasztikus mérvű akcelerált fel-dúsulása, ami az egyén számára tökéletesen áttekinthetlenné teszi a mai tudományt a legalábbis szintetizált, de még vázlatos áttekintését is. Emlékszem egy UNESCO-statisztikára talán a hetvenes évekből, ami azt állította, hogy az emberiség összes találmányának és felfedezésének a fele az őskor (a tűz használatba vétele) és 1935 között született meg, a másik fele 1935 és 70 között. Tehát 35 év állt szemben százezer évvel. Előállt egy olyan helyzet, amikor ha elromlik a kocsim, ha a televíziómmal baj van stb., „szakemberre” van szükségem; a bekapdosott gyógyszerek hatásmechanizmusáról fogalmam sincs, úrszondákról beszélek, csak éppen nem tudom, hogy miről van szó, tehát amikor a világot nagyon is használom, de igencsak kevésbé értem. Tovább bonyolítja ezt az életérzést a szociális viszonyoknak és az adaptációs terheléseknek egy nagyon komplex és szinte áttekinthetetlen rendszere. Ilyen bonyolult adaptációs követelmények talán soha nem neheztedek még semmilyen más társadalomban az egyénre. A társadalmi-politikai mozgások is egyre inkább meglepetéseket okoznak, alig prognosztizálható sorsszerűségeknek tűnnek.

A harmadik, ami talán kicsit elvontabb, az az ismeretelméleti krízis, amelyet a magfizika problémái okoznak. Idézem Heisenberg aggodalmát vagy szomorúságát, amikor azt mondja, hogy *„a tudomány most már egy olyan nagy vastömegű hajóhoz hasonlítható, amelyen már nem használhatók az iránytűk, mert saját tömege elvonzza a mágneset.”* S ezzel búcsúzik a klasszikus tudományos felfogástól, hogy *megszűnt a szubjektív természetmegfigyelő és az objektív tárgy kettőssége*, mert épp a magfizikában olyan durván kell beavatkoznunk az elemi részecskék életébe, hogy már csak a saját hatásunkat látjuk. Idézem: *„Belenézünk a természetbe, és a saját arcunk néz vissza ránk.”* Ezek nem egy költő, hanem a világ egyik legnagyobb fizikusának a szavai.

A *„használok a világot, de nem értem”* állapot *szorongásokat* szül. Ugyanolyan szorongásokat szül a meg nem értés következtében, mint amelyet az archaikus ember megélt. A szorongásoktól az ember szabadulni igyekszik, s a soreli előrejelzés tulajdonképpen arról szól, hogy a XX. század várhatóan nagyon erősen mítoszéhes lesz, éhes lesz olyan mítoszokra, amelyek megnyugtadják és redukálják a szorongásos szintjét. Sorel odáig elmegy, hogy a mítoszteremtés a XX. században politikai manipulatív eszközzé is válhat. *Annak a szervezett kisebbségnek a kezébe kerül a hatalom, amelyik a legmegnyugtatóbb, a legkönnyebben érthető mítoszokat tudja adni a tömegeknek.* A mítosszal való telítettség valóban jellemezi századunkat. Amikor a tudomány mítosza összeomlott, akkor eszmerendszerek mitizálása következett be. Ezek az eszmerendszerek néha csak egyszerű politikai ideológiák voltak, néha

bonyolultabb filozófiai rendszerek. Ezek után következett a személyek, legtöbbször vezető politikusok személyének a mitizálása, míg végül ezek a mítoszok is dominószerűen összedőltek. Nagy vákuum alakult ki azon a helyen, ahol valaha a tudományban való hit, vagy később egyéb mítoszok terjeszkedtek.

Az emberi pszichikum, vagy mondjuk úgy őszintébben, az európai kultúrán nevelkedett ember lelke irtózik az ürességtől. Ezt így is hívja a pszichológia: *horror vacui*, az ürességtől való eliszonyodás. Ez az iszony azt eredményezte, hogy ebbe az ürességbe irracionális elemek törtek be és törnek be jelenleg is. Kis mértékben tapasztalni lehet a hagyományos vallásoknak egy enyhe reneszánszát, bár tulajdonképpen igazán terjeszkedő állapotban csak az iszlám van. Érdeemes elgondolkozni, hogy miért. Megjelent egy olyan törekvés is, hogy vissza kell térni a gyökerekhez, a kereszténység ősi gyökereihez, a zsidóság ősi gyökereihez. A harmadik ilyen irányzata a hit aktivizálódásának a számunkra egzotikus keleti élet- és vallásbölcselet felé fordulás. S végül jelen vannak modernizációs törekvések is, a keleti és nyugati gondolkodás, hinduizmus és kereszténység szintézisének a megteremtésével próbálkozó irányzatok, reformzsidóság és reformkereszténység stb. Eddig tartanak a hit dolgai.

A hit nyomában a *hiszékenység* is betódul a vákuumba. Kultúránkban soha ennyi csodatevő, fényadó, energiaátadó, csakravezető, auralátó, pszi-sebész, újkori sámán, s még mi minden egyéb nem volt láthatóan, sőt lármásan jelen. Ők reprezentálják a szellemi átalakulás negatív vetületét.

Mindeddig azt a folyamatot próbáltam bemutatni, amikor a vallás és a tudomány – egymást hol inspirálva, hol meg bosszantva – külön utakon járt az európai kultúrában. Kérdés, hogy most milyen remény van az egyre inkább igényelt szintézisre? Vágyfantázia ez? Ennek az orientációjában most kissé megrendült kultúrának meddő reménye, vagy reális lehetőségei? Nehéz ezt ma megítélni. Az ember azt látja, hogy egyházi részről van egyfajta törekvés a tudománnyal való békekötésre. Ez azonban nem jelent szintézist, csak szelíd együttélést. Azt gondolom, hogy vannak igazi szintetizáló törekvések a tudományban is. A pszichológiában például a különleges tudatállapotok megítélésekor. A modern pszichológia és pszichoterápia hajlamos beépíteni magába a tudatállapotoknak egy olyan szemléletét, ami elsősorban vallási bázisról ered. Ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy a keresztény *misztikus élményről* vagy a keleti bölcseletekben leírt *manas* vagy *buddhi* tudatállapotairól beszélünk-e. Mindez megjelenik ma a modern pszichológiában – Loyolai Szent Ignác lelki-gyakorlatai éppen úgy, mint a keleti technikák: a koncentráció, az imagináció, a meditáció (ámbár sokszor félreértett, vulgarizált formában). Itt tehát megvalósulni látszik egy valódi szintézis. Lehetséges az is, hogy a pszichológia eljut Thomas Mann ama gondolatának igazolásához, ami szerint *az individuális élet nem is annyira individuális, mint gondoljuk, hanem az emberiség alapmítoszait éljük újra, egyéni variációban*. E gondolat elfogadásának messzemenő pszichológiai következményei lehetségesek. S végül, ha egyetértünk azzal a tudományelméleti elképzeléssel, miszerint mai tudásunk a világról a mágikus kultúrának egykori homogén világismeretéből alakult ki, amely széthasadt az emberiség három nagy világmegismerési kísérletévé, tudománnyá, vallássá és művészetté, ha azt az ember elfogadja, akkor nem zárhatjuk ki elvileg a szintézis lehetőségét, mert a szintézis alapja a közös törekvés, az egyetemes igazság keresése.